

TERMINLAR LISONIY-BADIIY FENOMEN SIFATIDA

Ubaydullayeva Umida Abdushukur qizi,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Sharof Rashidov nomidagi SamDU o'qituvchisi
umidaubaydullayeva49@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243784>

Annotatsiya. Hazrat Alisher Navoiy dostonlarining tili va lingvopoetik xususiyatlari qaysi jihatdan o'rganilishidan qat'iy nazar, Navoiy asarlari tili va poetikasi, o'ziga xosligi va badiiy qimmatini jihatdan hamma vaqt ilmiy izlanishlar uchun asos bo'lib kelmoqda. Shuningdek, terminlar turli jihatdan tahlil qilinadi ekan, badiiy matn, xususan, mumtoz nazmiy matnda terminlarning uslubiy-funksional jihatlari alohida to'xtalish lozim. Terminlar ijodkorning badiiy tafakkuri bilan bog'liq holda metaforik ko'chim vazifasida yoki o'xshatishli qurilmalar tarkibida kelib, lingvopoetik maqsadni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Mazkur maqolada badiiy asarda kelgan terminlarning badiiy tasvir vositalarini hosil qilishdagi ishtiroki Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni misolida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Layli va Majnun, Alisher Navoiy, termin, epitet, o'xshatish.

Ma'lumki, **epitet** – sifatlash tasviriy vositalarning xarakterli ko'rinishi bo'lib, u voqelik, tuyg'u va predmetning o'ziga xos tomonlarini, sifatlarini aniqlab, ta'kidlab, ajratib beradi, o'rni kelganda nihoyatda bo'rttirib ko'rsatadi. Bu xususiyati bilan sifatlash badiiy aniqlovchi ham sanaladi [7:19]. Ilmiy manbalarda epitetlar *tasviriy, lirik, liro-epik, doimiy, metaforik, baholovchi, bezak, kuchaytiruv* kabi turlarga ajratiladi [6:152]. Tilshunoslik ilmida badiiy asarlarda qo'llangan epitetlar haqida izlanishlar mavjud [3]. Biroq bu tadqiqotlarning hech biri biz tadqiq qilayotgan doston xususida emas. Ta'kidlash kerakki, Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni tahlilida asarda juda ko'p epitet qo'llanganligi kuzatildi. Shu epitetlarning ichida termin-epitetlar mavjudligi terminning badiiy matndagi o'ziga xos vazifasini ochishga xizmat qiladi. O'zbek tili lug'at tarkibining muayyan qismini tashkil etuvchi terminlar badiiy adabiyotda epitet sifatida qo'llanar ekan, ma'lum narsa-hodisalarga xos xarakterli belgini emotsional tarzda bo'rttirishga xizmat qiladi [4:25]. "Layli va Majnun"da qo'llanilgan epitetlar tarkibi va tuzilishiga ko'ra *sodda va tarkibli* ekanini ko'rishimiz mumkin:

1. Sodda epitetlar tub yoki yasama bo'ladi. Masalan:

Ushshoq taniki bo'ldi tufroq,

Haryon ko'runub so'ngaklari oq [2:49].

Turli ishqiy-sarguzasht dostonlarida uchraganidek, mazkur baytda ham epitetlar oshiq holatini ta'riflashga xizmat qilgan.

2. Tarkibli epitetlar. Bunday epitetlarning aksari ikki, uch va undan ortiq komponentli bo'lib, asosan -li affiksi orqali yasalgan sifat boshqaruvidagi

birliklardan, sifatdosh oborotlaridan, qaratqich-qaralmish shaklidagi perifrastik ifodalardan va baʼzan forscha izofali birliklardan tuziladi. Ular ham sodda epitetlarda kuzatilganidek, dostondagi epik qahramonlarning turli belgi-xususiyatlarining muayyan vaziyatdagi qiyofalari, koʻrinishlarini xarakterlashga xizmat qiladi [5:106]. Biz mazkur dostonda -li qoʻshimchasi bilan yasalgan sifat boshqaruvidagi epitetlarni uchratmadik. Sifatdosh oboroti bilan shakllangan epitetlar esa doston tiliga badiiy bezak berganini koʻrish mumkin:

Goʻriston ichra zor-u mahjur,

Oʻlgon kishidek hayotdin dur [2:258].

Shuningdek, Doston matnida qoʻllanilgan epitet-terminlarning ayrimlari **perifrastik epitetlar** boʻlib, ularning qismlari *qaratqich-qaralmish* tipidagi birliklar bilan shakllanganligini koʻrish mumkin:

Tun oʻylaki, mehri osmoni,

Olam elidin boʻlub nihoniy [2:21];

Xilqat aro nurdin sirishti,

Ne nur, farishtayi bihishti [2:22];

Ey kishvari husn podshohi,

Husn ahli bu kishvaring sipohi [2:90].

Doston matnida eng koʻp qoʻllanilgan badiiy tasvir vositalaridan yana biri – **oʻxshatish**dir. Oʻxshatish adabiyotshunoslik terminlarining izohli lugʻatida quyidagicha izohlangan: “...ikki narsa yoki hodisalar oʻrtasidagi oʻxshashlikka asoslanib, ularning biri orqali, ikkinchisining belgisini, mohiyatini toʻlaroq, aniqroq boʻrttiribroq koʻrsatib beradi” [8:294]. Koʻproq ilmiy uslubga xos deb qaraluvchi *terminlar* bazan badiiy matnda oʻxshatish vositalarini qabul qilib, badiiy matnning taʼsirchanligini oshirishga, oʻquvchi badiiy tasavvurini boyitishga xizmat qiladi. Maʼlumki, oʻxshatishlar tarkibiy jihatdan oʻxshatish obyekti “**asos**”, oʻxshatish timsoli “**timsol**”, oʻxshatish belgisi “**belgi**” va oʻxshatish vositasi “**vosita**” dan iborat boʻladi. “Layli va Majnun”ning XXXIII bobida Majnun qabristonga yeldek borib, ota-onasining qabrlari boshida yetimlik darsi bilan nola-yu figʻon chekkani tasvirida, quyidagicha bayt keltiriladi:

*Koʻp **abri bahordek** oʻkurdi,*

*Kaf **sel** kibi yuziga urdi* [2:249].

Yaʼni, bahor bulutidek oʻkirib, sel kabi yuziga shapaloqlar urdi. Ushbu baytda *bulut* va *sel* ekologik terminlari oʻxshatish timsoli boʻlib kelib, Majnun motamzada, gʻam-anduhli holatini oʻxshatish orqali ifodalamoqda. Motamzada Majnun holatidan betob Layliga xabar berganlar Majnun qabristonda xor-u

zor yotgancha, ota-onasi firoqida yonayotgani-yu Laylining yo‘liga intizor ekanligi holatini quyidagicha bayon etadi:

Goh o‘zida, goh yo‘q o‘zida,

Mayyit kibi nur yo‘q ko‘zida [2:259].

Bu baytda motam marosimi terminidan o‘xshatish timsoli sifatida mohirona foydalanilgan. “Layli va Majnun” dostonidagi termin ishtirokidagi o‘xshatishlarda ikki xil birliklar qo‘llanilgan: **morfologik va morfologik-leksik vositalar** orqali.

a] morfologik vositalarga: *-dek*, affiksi hamda *kibi*, *yanglig‘* yordamchi so‘zlari kiradi. Navoiy “Layli va Majnun” dostonining ustози Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlangan VI bobida Jomiy ijodiyotini shunday ulug‘laydi:

Ham nazming nasrdek kelib xub,

Ham nasring nazmdek diloshub [2:35].

Ushbu epik parchada o‘xshatishning to‘rtala uzvi to‘liq ishtirok etganini ko‘ramiz. Birinchi misrada timsol – nasr, vosita – dek, belgi – xub, asos – nazming. Ikkinchi misrada timsol – nazm, vosita – dek, belgi – diloshub, asos – nasring. Bu baytda *adabiyotshunoslikka doir nazm va nasr terminlari* o‘xshatish asosi va timsoli vazifasini bajarib, Jomiy ijodiy merosi xususiyatlarini to‘laroq ochishga xizmat qilgan. Yana bir baytda Navoiy Majnunning firoq chog‘idagi iztirobini *ovchilikka oid* hamda *zoologik terminlar* vositasida yaqqol ko‘rsatib berishga erisha olgan:

Yo‘q kunduz-u kecha xo‘rd-u xobi,

Dom ichida qushdek iztirobi [2:110].

Yana bir necha o‘rinlarda turli terminlar *-dek* vositasi yordamida o‘xshatish asosi yoki timsoli vazifasini bajarganini kuzatish mumkin:

Ul toza bahori nozparvard,

G‘unchadek ichini qon qilib dard [2:82]; [botanik termin].

Yog‘in demakim bulut aduvdek,

Paykon to‘kub elga qatra suvdek [2:49]; [harbiy termin, ekologik termin].

Yog‘durdi ko‘zi yoshin yog‘indek,

Oh urdiyu sekridi choqindek [2:135], [ekologik termin].

Shuningdek, dostonda *kibi* yordamchi vositasi yordamida terminlarning o‘xshatish timsoliga aylangan holatlarni ham ko‘plab uchratamiz. Laylining bog‘da ishq ichra sarmast yurgani holatini ifodalashda *botanik termin[gulbarg]* dan foydalanilgan:

Chun ishq bu otashin gul ochti,

Gulbarg kibi sharora sochti [2:123].

Quyidagi baytlarda ham *kibi* yordamchi so‘zi orqali turli soha va fanga oid terminlarning doston matnida o‘xshatish timsoli vazifasida kelganini kuzatamiz:

Gulga beribon zumurradiy taxt,

G‘uncha kibi aylading javonbaxt[2:7]; [botanik termin].

Chirmab yana kish-u os birla,

G‘uncha kibi yuz libos birla [2::58] [botanik termin].

Tobida quyosh kibi harorat,

Ayshig‘a solib edi marorat [2:66]; [astronomik termin].

Yanglig‘ yordamchi so‘zi ham o‘rganilayotgan dostonida bir necha o‘rinlarda terminlarni badiiy o‘xshatishga aylantirgan. Quyidagi baytda *ijtimoiy-siyosiy termin [qul]* *yanglig‘* vositasi yordamida o‘xshatishni hosil qilib, matn ta’sirchanligini oshirgan:

Qul yanglig‘ o‘g‘ullug‘ungni qilsam,

Ug‘ul kibi qullung‘ungni qilsam [2:251].

Doston matnidan yana ko‘plab misollar keltirish mumkin:

Buyrug‘laring elga qarz yanglig‘,

Sunnatlaring ulga farz yanglig‘ [2:16]. [ijtimoiy-siyosiy, diniy terminlar].

Qahr etsa dami samum yanglig‘,

Xoro iligida mum yanglig‘ [2:61], [samum – hamma narsani quritadigan issiq shamol; garmsel – ekologik termin; mum – kimyoviy termin].

b] morfologik-leksik vositalar: *-dek bo‘lib, bor onchaki* kabilar shular jumlasidandir. Bu vositalar yordamida terminlarning o‘xshatishlarni hosil qilishi asarda oz miqdorda uchraydi:

Zuhra yo‘lida tuzub navozir,

Mutriblardek bo‘lub miyongir [2:22], [musiqaga oid termin].

E‘joz ila sihr aro tafovut,

Bor onchaki Ka‘ba ollida but [2:31], [diniy termin].

Doston leksikasida qo‘llangan termin-o‘xshatishlar xususiyatlariga ko‘ra bir-biriga yaqin, ular, asosan, voqea yoki holatni obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Hozirgi adabiy tilda qo‘llanadigan o‘xshatishlarda o‘xshatish obrazi bilan o‘xshatilayotgan obraz muayyan belgini bir-biriga bog‘lovchi vosita *-dek, -day* qo‘shimchalari hisoblansa, “Layli va Majnun” dostonida bu vazifani *-dek, kibi, yanglig‘, -dek bo‘lib, bor onchaki* kabi shakldagi vositalar bajaradi. Tahlillardan va kuzatishlardan ma’lum bo‘ldiki, o‘xshatish turli obyektlar o‘rtasida yuzaga keladi. “Layli va Majnun” dostonida termin-o‘xshatishlar, asosan, jonli va jonsiz narsalar o‘rtasida, tabiat hodisalari bilan inson ruhiyati o‘rtasidagi o‘xshashliklar asosida

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

yuzaga kelgan. Holatni ifodalashda botanik terminlardan keng foydalanilgan. Dostonda terminlar *epitet*, *metafora*, *o‘xshatish* kabi badiiy tasvir vositalarini hosil qilgan. Bu orqali matnning ekspressivligi, emotsionalligi oshishiga erishilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy “Layli va Majnun” [nasriy tabdil]. -Toshkent, 2021.
2. Alisher Navoiy “Layli va Majnun”. -Toshkent, 2020.
3. Болтаева И.Т. Ўзбек халқ дostonларида эпитет табиати: Филол. фанлари ном... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 20 б.
4. Жамолиддинова Д. Бадий матнда терминларнинг лингвопоетик ва лингвокултурологик хусусиятлари: Филол. фанлари док... дисс. автореф. – Тошкент, 2021. – Б.25.
5. Жуманазарова Г. “Ширин билан Шакар” дostonининг луғавий ва лингвопоетик хусусиятлари: Филол. фанлари ном... дисс. – Тошкент, 2008. – Б.106.
6. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б.152.
7. Холмуротова Ж. Шимолий Хоразм дostonлари лексикасининг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фанлари ном... дисс. –Тошкент, 2000. –Б.19.
8. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б.294.